

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930(477.7=411.16)''18/19''(045)

DOI: 10.18524/2312-6825.2022.33.270495

Олександр Музичко

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-8019-2254>

*доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова Україна, Одеса
e-mail: sandro06@ukr.net*

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація

Метою цієї статті є дослідження процесу концептуалізації історії євреїв в історіографічному процесі півдня України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на території півдня України були опубліковані праці кількох єврейських істориків. Метою цих праць було намітити основні концептуальні засади єврейської історії. Хоча ці праці не були досконалыми з позиції сучасної історіографії, вони закладали фундамент у становлення іудаїки як наукової дисципліни у Східній Європі, й, зокрема, Україні. Поява цих праць була зумовлена загальним розвитком національних рухів у тогочасному світі, зокрема, й руху єврейського народу за своє самоствердження у несприятливих умовах російсько-імперської політики. Головна заслуга авторів полягала у тому, що вони надавали єврейській історії та історіографії контекст світської, аналітичної, наукової. Процес концептуалізації призводив до більш чіткого формулювання понятійного апарату, мети та завдань єврейської історіографії та виводив її на рівень іудаїки як наукової дисципліни.

***Ключові слова:** концептуалізація, історіософія, південь України, історіографія, іудаїка, Одеса, Херсон*

Oleksandr Muzychko
Doctor of Historical Sciences (Ph.D.)
Profesor of the Department of History of Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National University,
Ukraine, Odesa
sandro06@ukr.net

CONCEPTUALIZATION OF THE HISTORY OF THE JEWS IN THE HISTORIOGRAPHIC PROCESS OF SOUTHERN UKRAINE AT THE END OF THE 19TH - BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

The purpose of this article is to study the process of conceptualizing the history of Jews in the historiographical process of southern Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries.

The use of these principles is complemented by a number of special historical methods, in particular: search-specific, cognitive, prosopographic, historical-geographical, problem-chronological, historical-statistical, historical-systemic, structural-functional, comparative and descriptive. Within the framework of the basic methodological principles, such scientific principles as analysis, synthesis, analogy, abstraction and others were applied in the work, which made it possible to fully disclose the chosen topic in a consistent, logical and complete form.

To establish the peculiarities of historical views, the works of historians are traditionally an irreplaceable source. They have all the characteristics of a historiographical source: subjectivity, specificity of the author's style, determined by the circumstances of the time and place of writing and publication, etc. Another group of sources are reviews of these works by contemporaries, which allow them to be included in the historiographical context. Memoir sources, and these are primarily the well-known memories of S.M. Dubnov, in which an introspection of his residence in Odessa is separately carried out, allow one to delve deeper into the circumstances that led to the genesis of the conceptual views of Jewish historians on the past of their people.

At the end of the 19th - at the beginning of the 20th century. in the territory of southern Ukraine, the works of several Jewish historians were published. The purpose of these works was to outline the main conceptual foundations of Jewish history. Although these works were not perfect from the point of view of modern historiography, they laid the foundation for the formation of Judaism as a scientific discipline in Eastern Europe, and, in particular, in Ukraine. The appearance

of these works was determined by the general development of national movements in the world at that time, in particular, the movement of the Jewish people for self-assertion in the unfavorable conditions of the Russian-imperial policy. The main merit of the authors was that they gave Jewish history and historiography a secular, analytical, and scientific context. The process of conceptualization led to a clearer formulation of the conceptual apparatus, goal and tasks of Jewish historiography and brought it to the level of Judaica as a scientific discipline.

Key words: *conceptualization, historiosophy, southern Ukraine, historiography, Judaica, Odesa, Kherson*

Майбутнє України залежить не в останню чергу від позитивних взаємин з зовнішнім світом, особливо з тими країнами, з якими ми пов'язані історичною генетикою, а також від ступеня інтеграції різних національних спільнот в український етнодержавний простір. Яскравим прикладом стратегічно важливих взаємин є українсько-єврейські, що мають різні епізоди, в тому числі й складні, але позначені динамізмом та насиченістю. Зокрема, йдеться про галузь інтелектуальної історії. Україна була водночас потужним центром єврейської культури, а також одним з потужних джерел формування ізраїльської культури, адже саме звідси тривалий час йшов еміграційний потік. Ці зв'язки та перетини заслуговують на ретельне дослідження. Південь України традиційно сприймається як осередок єврейського побуту, господарства, релігії, але недостатньо як джерело інтелектуального впливу на решту євреїв України, Російської імперії, решти світу. До цього спричинилася й самі єврейські інтелектуали, які вважали цей регіон не досить культурно розвиненим. В цьому плані напрошується паралель з аналогічним трактуванням півдня України в українській інтелектуальній традиції.

Мета статті. Проаналізувати зусилля єврейських вчених під час їх роботи на території півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст., спрямовані на концептуалізацію єврейської історії, тобто надання їй філософського, глибшого, аніж просте фактографування, змісту, формулювання перспективних завдань.

Аналіз досліджень. Історіографічна база нашої статті складається з праць, присвячених передусім С. М. Дубнову. Він по праву вважається фундатором східноєвропейської іудаїки й тому, закономірно, вже майже століття привертає увагу як рецензентів, так і

біографів. Серед останніх головними є єврейські вчені (Кельнер, 2008; Nathans, 2002; Hilbrenner, 2003), у працях яких проаналізовано різні сторони життя С. М. Дубнова, його великий внесок у розвиток іудаїки, залучені до наукового обігу численні архівні джерела. Найбільш важливими для нас є зауваження щодо одеського періоду життя вченого, який усіма біографами розглядається як важливий етап його наукової діяльності. Як певний місток між ізраїльською та українською історіографіями є дослідження колишнього одесита, а вже кілька десятиліть ізраїльтянина, історика Михайла Поліщука, в якому постать С.М. Дубнова розглянуто в контексті консолідаційних зусиль єврейської громади Одеси кінця ХІХ ст. (Полищук, 2002: 239–244).

Хоч в українській історіографії не простежується комплексний підхід до життя та діяльності С. М. Дубнова в Україні, певний інтерес для нас мали праці, присвячені деяким іншим сторонам діяльності С. М. Дубнова, що й складають українську «дубновіану». Думка про важливість одеських років життя С. М. Дубнова висловлена київською дослідницею О. Іваненко [Іваненко, 2020: 276]. Скромнішою є історіографія інших героїв цієї статті. Якщо перебуванню Й. Клаузнера в Одесі присвячена ґрунтовна стаття одеського професора Д. П. Урсу [Урсу, 2004: 79–99], натомість щодо постаті Я. Чертока дослідження нам невідомі. Значну увагу дослідників привертала одеські єврейські періодичні видання другої половини ХІХ ст. Проте, їх історіографічна складова вивчена менше.

Джерельна база. Для встановлення особливостей історичних поглядів традиційно незамінним джерелом є праці істориків. Вони мають усі характеристики історіографічного джерела: суб'єктивність, специфічність авторського стилю, зумовленість обставинами часу та місця написання та публікації тощо. Відгуки на ці праці сучасників дозволяють їх включити до історіографічного контексту (Русская старина, 1892: 840–841). У спогадах С. М. Дубнова здійснено самоаналіз його проживання в Одесі, що дозволяє глибше зануритися в обставини, які зумовили генезу концептуальних поглядів єврейських істориків на минуле свого народу (Дубнов, 2004).

Методи дослідження. За допомогою просопографічного методу обрано постаті низки авторів, що у своїх працях приділяли увагу концептуальним проблемам розвитку єврейської історіографії. Використання біографічного методу дозволило встановити зв'язок між обставинами біографії та історичними поглядами цих авторів. Використання генетичного методу дозволило продемонструвати зв'язок між першими етапами розвитку єврейської історіографії та сучасною історіографією.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX ст. єврейські громади півдня України досягли значного кількісного зростання. Проте залишалось багато проблем, таких як боротьба з юдофобією, бідністю, необхідність поширення освіти. Ці проблеми були схожими на аналогічні проблеми багатьох національних спільнот півдня України, наприклад, українців. В цей час під натиском націотворення захиталась основа історіографії позитивізму з його впевненістю у можливості написання «об'єктивної, справжньої» історії, при написанні якої не було б відчутно якихось громадських прагнень та позицій автора. На середину XIX ст. єврейська історіографія не мала скільки небудь великих досягнень на території півдня України, попри наявність тут вже на той час великої кількості євреїв.

Один з перших єврейських науковців, випускник юридичного факультету Новоросійського університету І. Г. Оршанський був зосереджений на вузько-правових питаннях історії євреїв. Проте, принципове значення мав його концептуальний принцип дотримуватися об'єктивності та наукової безсторонності щодо історії та сучасного стану євреїв. Втім, не слід вважати, що йому це вдалося, що яскраво засвідчила його полум'яна публіцистика (Оршанський, 1872). Внесок Новоросійського університету, а відтак Одеси, у становлення іудаїки відбився також у тому, що юрфак цього закладу скінчив головний авторитет в єврейській історіографії у «до-дубновський» період С. О. Бершадський. Втім, свої праці він написав, вже перебуваючи поза Одесою. При тому С. О. Бершадський був типовим позитивістом та не запропонував глибокі концептуальні узагальнення.

Перехідною ланкою у процесі ґрунтовного освоєння поля єврейської історіографії були перші російськомовні єврейські часописи на півдні України «Сион», «Рассвет» та «День» та газети «Ха-Мелиц» на івриті. Усі ці видання приділяли увагу історії, особливо «Рассвет». В умовах слабкості місцевого інтелектуального потенціалу найпомітніше місце на сторінках цих видань займали перекладні праці. В одній з оригінальних статей одеський автор, відомий згодом адвокат О. Я. Пассовер писав: «І справді, як би ми не ставилися до єврейського питання, одне безсумнівно: що прийшла пора облишити вузьку колею теологічного славослов'я та вийти на широкий шлях історичного, економічного, юридичного та всякого іншого розумного споглядання предметів» (Пассовер, 1860: 405).

У 1882 р. у віховій в процесі кристалізації єврейського національного руху статті «Автоемансипація» одесит Леон Пінскер закликав євреїв до національної консолідації через історіософську дихотомію подолання приреченої трагічності єврейської історії. Історіософським оптимізмом, ідеєю тяглості історії євреїв, були заряджені статті Ахад Гаама (псевдонім Ашера Гінзбурга).

Таким чином, переїзд у 1890 році до Одеси вже на той час відомого як плідний єврейський історик С. М. Дубнова, хоч і розглядалось ним у місіонерському дусі як діяльність майже на голому ґрунті, мала певну основу, закладену його попередниками. Своє семирічне перебування в Одесі він визначав як таке, що відбулося «під знаком історизму». Це поняття трактувалося ним як розгляд історії єврейського народу від давніх витоків, тобто простеження його одвічності, тотожній одвічності всесвітньої історії.

1891 рік став переламним в єврейській історіографії завдяки написанню в Одесі та публікації у Санкт-Петербурзі статті С. М. Дубнова «Про вивчення історії російських євреїв та заснування Історичного товариства» (Дубнов, 1891). На початку статті історик, на нашу думку, занадто радикально наголосив на відсутності в євреїв Російської імперії єврейської історіографічної традиції та навіть інтересу до своєї історії. Автор у типовому для цієї доби дусі закликав до вестернізації східноєвропейського історіографічного процесу. Обґрунтовуючи суто практичне позитивістське завдання накопичення джерельної бази та заснування для ре-

лізації цієї мети Історичного товариства, історик висловив широкі міркування про значення історії в долі кожного народу та, зокрема, єврейського. Історія, на його думку, виступала найбільш об'єднавчим чинником для єврейської національної консолідації.

Головним чином, С. М. Дубнов спирався на трактування нації та національного чинника французьким істориком та філософом Е. Ренаном. Тотальна історизація долі народу з боку С. М. Дубнова навіть викликала критику з боку Ахад Гаама, який вважав, що народ має дивитися передусім у майбуття. С. М. Дубнов виступав проти фрагментації історії єврейського народу, вихоплення з неї тільки окремих сюжетів. Він намітив періодизацію історії євреїв у складі Російської імперії, а фактично історію євреїв Польщі, Прибалтики, України, Білорусі. Безумовно, багато конкретно-історичних поглядів автора, які він принагідно висловив у цій статті, а розвинув більш докладно в окремих статтях та монографіях, сьогодні мають бути піддані ревізії з точки зору сучасної україністики. Передусім, йдеться про його занадто наївне трактування становища євреїв як виключно невинної жертви, об'єкта історії «між молотом та наковадлом». Цю тезу згодом справедливо піддав критиці С. Я. Боровой.

Таким чином, подібно до М. С. Грушевського та інших істориків бездержавних націй, С. М. Дубнов використовував позитивізм як раціональне підґрунтя насправді неоромантичної візії національно-історичного процесу у призмі дихотомії «національний занепад – національне відродження». Це враження посилює педагогування С. М. Дубновим тези про необхідність творчості в історіописанні задля реставрації фактів, тобто їх одухотворення (він навіть порівнював цей процес, тобто працю істориків, зі спиритизмом). Це цілком відповідає сучасному, постмодерному, прочитанню завдання історіографії з її відмовою від жорсткої прив'язки до фактографії та наділення історика правом суб'єктивного митця. С. М. Дубнов також опублікував івритомовний варіант брошури, передусім призначений для поширення своїх поглядів серед рабинів (Дубнов, 2004: 183). Брошура є одним з небагатьох прикладів великого впливу Одеси як історіографічного центру, за великим рахунком провінціального, на столичні центри: під впливом ідей

С. М. Дубнова було засновано кілька осередків збирання матеріалів у Москві та Петербурзі. Стаття викликала дуже схвальний відгук в авторитетному ліберальному часописі «Русская старина» (Русская старина, 1892). Звичайно, С. М. Дубнов активізував історіографічний процес і в Одесі на базі єврейського літературно-історичного гуртка та Одеської філії Єврейського Просвітницького товариства.

Через два роки С. М. Дубнов написав наступну статтю з більш конкретною назвою «Що таке єврейська історія?», але з охопленням вже всесвітньої історії (Дубнов, 1893). У статті він постулював свої основні ідеї задуманої ним великої багатотомної історії єврейського народу. У німецькомовному та англomовному варіантах стаття була опублікована у Німеччині, Англії та США. Позитивним імпульсом для С. М. Дубнова була наявність в Одесі значного єврейського інтелектуального середовища, в якому хоч і бракувало істориків, але були й жваві критики (передусім Ахад Гаам), які своїми зауваженнями, іноді й дошкульними і навіть недоречними, пожвавлювали поступ думки. С. М. Дубнов наголошував на унікальності єврейської історії як єдиної безперервної історії. Тому він вважав єврейський народ найбільш історичним. За допомогою такої гри сенсами історик досягав «перемоги» над головним страхом націотворців кінця ХІХ ст. – «неісторичністю» власного народу, цього спадку ідеалістичної філософії початку ХVІІІ ст.

Давню історію євреїв він наділяв особливою духовністю, що відбилось у діяльності пророків. В подальшому, за тривалої доби бездержавності, коли євреї залишились без власного політичного проводу і політичного життя, вони зберегли цю духовність. Як відомо, думка про унікальність історичного досвіду єврейського народу відбилась у тому, що історія євреїв стала моделлю для діаспорознавства. Велике значення єврейська історія, на думку, С. М. Дубнова мала з точки зору поширення моральності та гуманізму, подолання національних упереджень. Запропонована С. М. Дубновим періодизація всесвітньої історії євреїв головним чином враховувала переміщення головних центрів єврейської цивілізації.

Таким чином, цей другий трактат С. М. Дубнова мав значно більш історіософський, месіанський запал і тому був значно більш вразливий для критики, що і відбувалося на засіданні одеського

гуртка єврейських інтелектуалів, де вже відчувався вплив соціалізму з його закликами до наголосу на увиразненні соціально-економічного чинника в історії. Вочевидь, особливості трактату і загалом світогляду С. М. Дубнова відображали його специфічний статус історика без спеціальної вищої історичної освіти, великою мірою самоука, що ще більшою мірою, аніж інші тогочасні історики-націєтворці і при тому дипломовані фахівці, був занурений у громадсько-культурну традицію та керувався нею, хоча і критикував (Дубнов, 2004: 186).

Вкрай важливим досягненням єврейського національного руху та культури в Одесі було викладання історії євреїв на Одеських вищих жіночих курсах сіоніста Йосипа Клаузнера, що, таким чином, було першим фактом інституціоналізації єврейської історіографії в Одесі. Й. Клаузнер також виступав за науковий підхід до концепції історії євреїв. Зокрема, він наголошував на тому, що єврейський народ, як і усі інші народи, пройшов стадії від примітивної культури, розпорошеності, до ускладнення та національної єдності (Клаузнер, 1911: 5–6).

Значно скромнішим за одного з засновників єврейської історіографії був мешканець міста Херсону Яків Лейбович Черток (1862–1913 рр.). Я. Черток відомий як батько Моше Шарета (1894–1965 рр.), першого в історії Ізраїлю міністра іноземних справ та другого прем'єр-міністра цієї держави (1954–1955 рр.). Народився Я. Л. Черток у Пінську у Білорусі, а помер у Палестині. Мав технічну освіту. У 1881–1885 роках він вперше жив у Палестині, біля Яффи та Єрусалиму. Свою найвідомішу працю він присвятив своїм палестинським друзям. У 1886 р. повернувся до Російської імперії, на цей раз до Одеси, де пробув кілька років, а після переселився до Херсону. Після основної хвилі єврейських погромів, у 1906 році родина переїхала до Палестини вже назавжди. Херсонський період життя Я. Л. Чертока був найбільш плідний інтелектуально. Його оселя була центром сіонізму у Херсоні. Я. Л. Чертоку навіть вдалося значною мірою прорвати провінційне середовище та досягти значно ширшої відомості, передусім як автору і досьгодні найвідомішого російськомовного перекладу, що публікувався у часописі «Восход», – класичного твору Йосифа Флавія «Іудейські

старожитності» (Флавій, 1900). Вже у новітні часи цей переклад неодноразово перевидавався. Я. Л. Черток опублікував декілька популярних брошур щодо сюжетів вітхозавітної історії (Черток, 1895; Черток, 1897). Проте, найбільш оригінальною виявилась не така відома брошура, в якій він замислився над сутністю єврейської історії (Черток, 1902). Більш лаконічна, аніж праці С. М. Дубнова, брошура Я. Л. Чертока відрізняється проте більш чіткими та виразними формулюваннями і більш бойовим духом в дусі ідей сіонізму. На початку він наголосив на своєрідності єврейського народу як єдиного народу з безперервною історією. Другою особливістю єврейської історії є чітке самоусвідомлення власної місії в історії. Надалі автор на прикладах вітхозавітної історії показував силу єврейського духу та закликав покінчити з розсіянням євреїв шляхом відродження власної держави навколо Сіону.

Висновки. Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на території півдня України були опубліковані праці кількох єврейських істориків, метою яких було намітити основні концептуальні засади єврейської історії. Хоча і не такі вже досконалі з позиції сучасної історіографії, ці праці в тому числі були одними з цеглин, які закладалися у фундамент становлення іудаїки як наукової дисципліни у Східній Європі, й, зокрема, Україні. Поява цих праць була зумовлена загальним піднесенням національних рухів у тогочасному світі, зокрема, й руху єврейського народу за своє самоствердження у несприятливих умовах російсько-імперської політики. Головна заслуга авторів полягала у контекстуалізації єврейської історії та історіографії як світської, аналітичної, наукової. Процес концептуалізації призводив до більш чіткого формулювання понятійного апарату, мети та завдань єврейської історіографії та виводив її на рівень іудаїки як наукової дисципліни.

Водночас, єврейські історики намагались вмонтувати свої тези у традиції єврейської релігії та культури, в контексті питання про місію народу у всесвітній історії, що надавало їх працям історіософського звучання, адже пошук місії на стику науково-філософського та релігійного бачення і є сенсом історіософії. Загалом, сюжет з процесом концептуалізації єврейської історіографії на півдні України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. підтверджує тезу про

тісний взаємозв'язок та взаємозумовленість наукових та суспільних, політичних, ідеологічних чинників, неможливість створення так званої «об'єктивно-безсторонньої історії». Будь-яке історіописання має бути передусім яскраве, доступне для читача та служити інтересам нації та держави. Так званий жанр «глобальної історії» є відображенням зусиль, спрямованих на стирання націй та встановлення однополярного та одновимірного світу в інтересах так званої «ліберальної демократії», але їй не вдасться стерти та замінити собою всесвітню історію як сукупність національних історій, як не вдалося це зробити генетично-спорідненими з ними попередниками-комуністами.

Список використаних джерел і літератури

Дубнов, 1891 – Дубнов С. М. Об изучении истории русских евреев и учреждении Исторического общества. СПб, 1891. 91 с.

Дубнов, 1893 – Дубнов С. Что такое еврейская история? // Восход. 1893. № 10–11. С. 111–142, № 12. С. 78–112.

Дубнов, 2004 – Дубнов С. М. Книга жизни : материалы для истории моего времени, воспоминания и размышления. Иерусалим : Гешарим, 2004. 795 с.

Флавий, 1900 – Иосиф Флавий. Иудейская война. Пер. Я. Л. Чертка. Санкт-Петербург, 1900. 560 с.

Іваненко, 2020 – Іваненко О. Історіографія проблеми освітньої діяльності євреїв у Наддніпрянській Україні (впродовж ХІХ – початку ХХ ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2020. Вип. 29. С. 273–294.

Кельнер, 2008 – Кельнер В. Е. Миссионер истории: жизнь и труды Семена Марковича Дубнова. Санкт-Петербург: Міръ, 2008. 708 с.

Клаузнер, 1911 – Клаузнер И. Происхождение и характер древнееврейской письменности. Одесса, 1911. 32 с.

Оршанский, 1872 – Оршанский И. Г. Евреи в России. Санкт-Петербург, 1872. Вып. 1. 1872. 233 с.

Пассовер, 1860 – Пассовер А. О дилетантизме в спорах за и против евреев // Рассвет. 1860. № 25. С. 404–409.

Полищук, 2002 – Полищук, М. Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. Иерусалим: Гешарим, 2002. 446 с.

Русская старина. 1892. Т. 73, март. С. 840–841.

Урсу, 2004 – Урсу Д. *Одесса в европейском научном и культурном пространстве (XIX–XX вв.): Документальные очерки*. Одесса: Апрель, 2014. 272 с.

Черток, 1895 – Черток Я. Л. Рабби Иоханан-бен-Заккай. Одесса, 1895. 48 с.

Черток, 1897 – Черток Я. Л. Интриги двора Ирода. Одесса, 1897. 69 с.

Черток, 1902 – Черток Я. Л. В чем сущность еврейской истории. Херсон, 1902. 32 с.

Hilbrenner, 2003 – Hilbrenner A. Simon Dubnov's Master Narrative and the Construction of Jewish Collective Memory in the Russian Empire // *Ab Imperio*, 2003. № 4. С. 143–165.

Nathans, 2002 – Nathans B. *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Berkeley, 2002. 426 p.

References

Dubnov, 1891 – Dubnov S. M. *Ob yzuchenyy ystoryy russkykh evreev y uchrezhdenyy Ystorycheskoho obshchestva* [On the study of the history of Russian Jews and the establishment of the Historical Society]. SPB, 1891. 91 s. [in Russian].

Dubnov, 1893 – Dubnov S. *Chto takoe evreiskaia ystoryia?* [What is Jewish history?] // *Voskhod*. 1893. № 10–11. S. 111–142, № 12. S. 78–112. [in Russian].

Dubnov, 2004 – Dubnov S. M. *Knyha zhyzny: materyaly dlia ystoryy moeho vremeni, vospomynaniya y razmyshleniya* [The book of life: materials for the history of my time, memories and thoughts]. Yerusalym: Hesharym, 2004. 795 s. [in Russian].

Flavyi, 1900 – Yosyf Flavyi. *Yudeiskaia voina* [Jewish war]. Per. Ya.L. Chertka. Sankt-Peterburh, 1900. 560 s. [in Russian].

Ivanenko, 2020 – Ivanenko O. *Istoriografia problema osvitoi diialnosti yevreiv u Naddnyprianskii Ukraini (vprodovzh XIX – pochatku XX st.)* [Historiography of the problem of the educational activity of Jews in Trans-Dnieper Ukraine (during the 19th – early 20th centuries)] // *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. 2020. Vyp. 29. S. 273–294. [in Ukrainian].

Kelner, 2008 – Kelner V. E. *Myssyoner ystoryy: zhyzn y trudy Semena Markovycha Dubnova* [Missionary of history: the life and work of Semen Markovich Dubnov]. Sankt-Peterburh, 2008. 708 s. [in Russian].

Klauzner, 1911 – Klauzner Y. *Proyskhozhdene y kharakter drevneevreiskoi pysmennosti*. [The origin and character of ancient Hebrew writing]. Odessa, 1911. 32 s. [in Russian].

Orshanskyi, 1872 – Orshanskyi Y. H. *Evrey v Rossyy* [Jews in Russia]. Sankt-Peterburh, 1872. Vyp. 1. 1872. 233 s. [in Russian].

Passover, 1860 – Passover A. O dyletantyzme v sporakh za y protyv evreev [About dilettantism in debates for and against Jews] // Rassvet. 1860. № 25. S. 404–409. [in Russian].

Polyshchuk, 2002 – Polyshchuk, M. Evrey Odessy y Novorossyy: sotsyalno-polytycheskaia ystoryia evreev Odessy y druhyykh horodov Novorossyy 1881–1904 [Jews of Odessa and Novorossii: social and political history of the Jews of Odessa and other cities of Novorossii 1881–1904]. Yerusalym: Hesharym, 2002. 446 s. [in Russian].

Russkaia staryna [Old Russian]. 1892. T. 73, mart. S. 840–841. [in Russian].

Ursu, 2004 – Ursu D. Odessa v evropeiskom nauchnom y kulturnom prostanstve (XIX–XX vv.): Dokumentalnye ocherky [Odessa in the European scientific and cultural space (XIX–XX centuries): Documentary essays]. Odessa: Aprel, 2014. 272 s. [in Russian].

Chertok, 1895 – Chertok Ya.L. Rabby Yokhanan-ben-Zakkai [Rabbi Yohanan ben Zakkai]. Odessa, 1895. 48 s. [in Russian].

Chertok, 1897 – Chertok Ya.L. Yntryhy dvora Yroda [The intrigues of Herod's court]. Odessa, 1897. 69 s. [in Russian].

Chertok, 1902 – Chertok Ya.L. V chem sushchnost evreiskoi ystoryy [What is the essence of Jewish history?]. Kherson, 1902. 32 s. [in Russian].

Hilbrenner, 2003 – Hilbrenner A. Simon Dubnov's Master Narrative and the Construction of Jewish Collective Memory in the Russian Empire // Ab Imperio, 2003. № 4. C. 143–165. [in English].

Nathans, 2002 – Nathans B. Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia. Berkeley, 2002. 426 p. [in English].